

**EPISODUL NOE ȘI POTOPUL ÎN TRADUCERILE BIBLICE DIN
MS. 45, MS. 4389 ȘI ÎN TRADUCEREA *HRONOGRAF DEN*
ÎNCEPUTUL LUMII (1658-1661) DIN MS. 3517 (CCA 1658-1661)***

MIOARA DRAGOMIR
Institutul de Filologie Română „A. Philippide”, Iași
mioaradragomir_2006@yahoo.com

Résumé: Les chroniques retracent l'enchaînement des événements de l'Humanité dès le commencement du monde, suivant les faits bibliques jusqu'à un certain moment, et s'arrêtent généralement à l'époque des empereurs contemporains de l'auteur. Parmi les trois types de chroniques grecques qui, à partir du XVIIe siècle, ont circulé sur le territoire des Pays Roumains – à savoir le type Dorotei, le type Kigalas et le type Kigalas-Dorotei –, le dernier a été largement connu dans l'espace roumain, à travers les siècles, soit sous forme de copies partielles, soit sous forme intégrale. On a étudié pendant plusieurs années la copie-prototype de cette traduction, le ms. 3517 BAR, *Hronograf den începutul lumii/Chronique dès le commencement du monde*. L'un des moments surpris dans cet ouvrage, qui reprend un thème de la *Bible*, est l'épisode qui raconte l'histoire de Noé et du déluge. Bien que, dans les grandes lignes, la *Chronique* suive le fil biblique, l'épisode où l'on parle du juste Noé et du déluge présente toute une série de différences par rapport au même épisode évoqué dans le texte biblique, tel qu'il apparaît dans B1688, ms. 45 et ms. 4389. Les différences résident dans la structure générale, aussi bien que dans les détails et au niveau expressif, étant dues au fait que, dans la *Chronique*, cet épisode est raconté de nouveau, étant plus précisément passé par deux filtres: celui de l'auteur des chroniques grecques, puis celui du traducteur roumain; c'est ainsi qu'il finit par être finalement réécrit en roumain, comme dans un livre où l'on garde l'essence chrétienne et l'intervention du narrateur se fait ressentir. Après avoir confronté le texte roumain et les deux textes grecs qui ont été à la base de la traduction de la *Chronique*, on a constaté que le fragment concernant l'histoire de Noé et celle du déluge n'a pas été traduit d'après la source qui a été à la base de ce type, à savoir la chronique de Matheos Kigalas *Νέα σύννοψις διαφορῶν ἱστοριῶν ἀρχομένη ἀπό κτίσεως κόσμου...* (Venise, 1650), mais d'après une source secondaire, c'est-à-dire la chronique de Dorotheos de Monemvasia, *Βιβλίον ἱστορικὸν περιέχον ἐν συνόψει διαφόρους καὶ ἐξόχους ἱστορίας...* (Venise, 1631). Le traducteur, qui dans notre opinion semble être Nicolae Milescu Spătarul, réalise une synthèse où il reprend également des informations provenant de la chronique de Kigalas. On considère qu'il procède de cette manière parce qu'il était sous l'influence du texte biblique, voulant suivre de près l'enchaînement des faits présentés dans la *Bible*, qu'il connaissait non seulement à la suite du contact avec le

* *L'épisode du Déluge et de l'Arche de Noé dans les traductions bibliques contenues dans le MS. 45, le MS. 4389 et dans la traduction Chronique dès le commencement du monde, qui fait partie du MS. 3517 (vers 1658-1661).*

milieu religieux de Moldavie et Constantinople, mais aussi bien parce c'était lui qui l'avait traduite.

Mots-cléf: chronique, source principale/source secondaire, filtre du traducteur, intervention du narrateur, différences par rapport aux textes bibliques.

1. Din cele trei tipuri de cronografe grecești care au circulat începând din secolul al XVII-lea pe teritoriul Țărilor Române, numite tipul Dorotei, tipul Kigalas și tipul Kigalas-Dorotei (Mihăescu 2006), cel din urmă a avut o mare răspândire în spațiul românesc de-a lungul secolelor, fie în copii parțiale, fie integral. Noi am studiat mai mulți ani copia-prototip a acestei traduceri, ms. 3517 BAR, și am analizat, între altele, diferitele ipoteze asupra traducătorului (Dragomir 2007). Astfel, supunând textul unei amănunțite investigații lingvistice și filologice, comparând sistematic traducerea cu textul grecesc și aplicând conceptul de *bază psihologică-spirituală* din doctrina A. Philippide-G. Ivănescu, așa cum este prezentat în monografia *Alexandru Philippide*, realizată de Carmen-Gabriela Pamfil (Pamfil 2008), am construit o argumentație care ne-a condus la concluzia că acest text, numit în copia din ms. 86 *Hronograf den începutul lumii*, este tradus de cărturarul moldovean Nicolae Milescu Spătarul (Dragomir 2007, Dragomir 2017).

2. Cronografele povestesc cursul faptelor omenirii de la facerea lumii, urmând până la un punct faptele biblice, și ajung, în general, până în timpul împărățiilor contemporane cu autorul. Unul dintre momentele surprinse în *Hronograf den începutul lumii*, în care se reia o temă din *Biblie*, este episodul lui Noe și al potopului pe care Dumnezeu îl abate asupra lumii ca pedeapsă pentru relele nemăsurate și lipsa de credință care cuprinseseră neamul omenesc¹. Deși în linii mari păstrează firul biblic, compoziția acestui fragment din *Hronograf* prezintă și o seamă de diferențe față de *Biblie* (Ms. 45, Ms. 4389 și B1688).

Structura acestui episod în *Hronograf* este următoarea:

I. prezentarea lui Noe ca fiind drept și om al lui Dumnezeu și prezentarea situației omenirii de dinaintea potopului;

II. construirea corabiei și introducerea lui Noe, a familiei lui și a viețuitoarelor perechi în corabie; Dumnezeu încuie ușa corabiei pe dinafară;

III. potopul;

IV. Dumnezeu oprește potopul; corabia se oprește pe Muntele Ararat;

V. Noe încearcă să afle dacă s-a oprit potopul, trimițând un corb, apoi alt corb și apoi porumbelul;

VI. lumea nouă, de după potop; Noe și familia lui aduc jertfă lui Dumnezeu;

VII. pământul se umple din nou de oameni; Noe aduce jertfă lui Dumnezeu și se roagă să nu mai fie potop; legământul lui Dumnezeu cu oamenii; semnul păcii este curcubeul.

¹ Episodul se află în *Glava 6*.

În textul biblic, MS. 45 și Biblia de la 1688 (*Geneza* 1988), structura este mai complexă, cu mai multe momente de intervenție a divinității; în MS. 4389 lipsește textul capitolelor 6 și 7 până la versetul 16:

I. prezentarea dreptului Noe și a lumii greșite, „pentru că au strîcat tot trupul calea lui pre pămîntu” (MS. 45, 6:12);

II. Dumnezeu îi anunță lui Noe potopul și îi spune să facă o corabie în care să se salveze, el și familia lui și viețuitoarele perechi, și să ia hrană; îi indică cum să o facă și cât de mare;

III. Noe ascultă porunca lui Dumnezeu; Dumnezeu închide ușa corabiei pe dinafară;

IV. potopul; moartea oamenilor și a tuturor viețuitoarelor;

V. Dumnezeu oprește potopul; corabia se oprește pe Muntele Ararat;

VI. Noe trimite vestitori să vadă dacă se arată pământ uscat: trimite întâi corbul, apoi porumbelul, de trei ori; a doua oară acesta se întoarce cu o ramură de măslin;

VII. Dumnezeu îi spune lui Noe să iasă din corabie și să continue să viețuiască: „creșteți și vă înmulțiți pre pămîntu” (MS. 45, 8:17);

VIII. Noe face jertfă de sânge lui Dumnezeu;

IX. Dumnezeu spune că nu va mai blestema pământul să rămână sec de viață;

X. Dumnezeu îi transmite lui Noe reguli de viață și de stăpânire a oamenilor asupra pământului și asupra viețuitoarelor și vrea ca pământul să se umple din nou de oameni;

XI. în semn de pace, Dumnezeu trimite curcubeul.

3. Așa cum s-a arătat² și cum am precizat și noi cu alte ocazii, *Hronograful* este tradus în principal după cronograful lui Mattheos Kigalas, *Νέα σύνοψις διαφορών ιστοριών ἀρχομένη από κτίσεως κόσμου...*, tipărit în anul 1650, la Veneția (= K), dar în anumite fragmente traducătorul a urmat textul altui cronograf, pe care l-a folosit ca sursă secundară, și anume cronograful lui Dorotheos de Momenvasia, *Βιβλίον ιστορικόν περιέχον ἐν συνόψει διαφορούς και ἐξόχους ιστορίας...*, Veneția, 1631 (= D). Confruntând textul românesc cu ambele texte grecești, am constatat că fragmentul referitor la Noe și la potopul slobozit de Dumnezeu pe pământ nu a fost tradus după Kigalas, textul de bază al traducerii, ci după cronograful lui Dotheos de Monemvasia, în care faptele sunt povestite mai detaliat. Între cele două cronografe, în acest fragment, sunt însă și deosebiri în ce privește informația. De pildă, în D se arată că Noe a avut trei fii, Sim, Ham și Iafet (MS. 45, 6:10; în MS. 4389 lipsește) și se specifică numele lor la locul potrivit, în timpul povestirii, dar în K se spune care este numele lor după ce se termină episodul lui Noe. În alt loc, în D se specifică faptul că, după potop, chivotul lui Noe se oprește

² Vezi Cernovodeanu 1998, p. LIV: „Primele 11 glave din ms 86 [care este o copie fidelă a ms. 3517] – ca orice cronograf de tip Danovici – prelucrează în mod liber după expunerea lui Gială, amendată cu fragmente din Dorotei, textele biblice ale Genezei de la facerea lumii de către Dumnezeu [...] omorârea lui Abel de către Cain, potopul lui Noe”.

pe Muntele Ararat, pe cînd în K această informație de sorginte biblică (MS. 45, 8:4; MS. 4389, 8:4) nu mai apare.

Și de această dată, traducătorul folosește o tehnică mixtă în redarea textului în românește: unele pasaje sunt redade literal, iar altele sunt rescrise după textul lui Dorotheos, de pe care a realizat traducerea. Am remarcat o serie întreagă de diferențe, pe care le vom expune aici.

a) În prima secvență, în care se prezintă situația omenirii de dinaintea potopului, în *Hronograf* textul este astfel: „să creadză în Dumnădzău care au făcut ceriul și pământul” // (f. 1^v) soarele, luna și stelele și toate altele cîte credea ei pre aceeaia vreme”. Atât din K, cât și din D lipsesc precizările *care au făcut ceriul și pământul* și *toate altele cîte credea ei pre aceeaia vreme*.

b) Tot în prima secvență se află un pasaj în care exprimarea este expresivă și pe care traducătorul o repetă și în alte locuri în *Hronograf*: „Și de pururea nevoiia ca să întoarcă pre acei oameni păgîni spre dumnădzăire și să creadză în Dumnădzău [...]. Și nu putea nici într-un chip să-i pleace, *că-i cuprinseasă diiavolul, de-ș făcusă cuibu în coșurile lor*” (f. 1^v), pe cînd în D este: καὶ ἐβιάζετο πολλὰ νὰ τοὺς φέρῃ εἰς τὸν φόβον τοῦ Θεοῦ. Καὶ ὡσὰν δὲν ἐδυνήθη· ἔστωντας ὅπου τοὺς εἶχεν ὁ Διάβολος πιστομισμῆνους εἰς ὄλα του τὰ θελήματα [16] (= Și se străduia mult să-i aducă la frica de Dumnezeu. Și nu reușea, pentru că îi avea diavolul încredințat în voile sale).

Fragmente de acest tip, în care se descrie strădania lui Noe de a-i întoarce pe oameni la dreptate, au o tentă profund moralizatoare în *Hronograf*. Ele nu există în *Biblie* (nici în MS. 45, nici în B1688), deoarece Dumnezeu este cel care constată răutatea omului și își propune să distrugă pămîntul prin potop, după care naratorul-evangelist constată: „Și să strică pămîntul înaintea lui Dumnădzău și să împlu pămîntul de strîmbătate (MS. 45, 6:11; B1688 id.).

c) În *Hronograf* este tradus aproape literal un anumit pasaj, dar traducătorul transformă vorbirea indirectă în dialog, făcînd pasajul respectiv mai viu: „Și dzîsă: «Mai bine să petrecu în pustiiu, cu gadeni sălbatece, decît să lăcuiescu cu oameni fără leage»” (f. 1^v) – în D: λέγωντας ὅτι κάλλον νὰ εἶναι εἰς ξένους καὶ ἀγνωρίστους τόπου [16] (= zicînd că mai bine este în locuri străine și necunoscute...).

d) Traducerea este expresivă în *Hronograf* și în pasajul „Dumnădzău, vădzînd nebuliia lor și inemile lor ceale împietrite” (f. 1^v); adjectivul-epitet *împietrite* redă adjectivul substantivat dificil de tradus ἀμετάθετον din pasajul: ἰδὼν ὁ Θεὸς τὸ ἀμετάθετον τῆς καρδίας αὐτῶν [16] (= Văzînd Dumnezeu nemîșcarea inimilor lor).

e) În *Biblie* Dumnezeu vorbește nemijlocit către Noe și îl anunță că va distruge neamul omenesc (MS. 45, B1688 6:7; 6:13; în MS. 4389 lipsește), pe cînd în *Hronograf*, așa cum se află și în D, se spune că Dumnezeu trimite un înger care îi duce mesajul lui Noe: „Trimisă pre îngerul său cătră Noe, să le spuie că Dumnădzău va să omoară toată lumea și va să curățască pămîntul” (f. 1^v) – ὁ Θεὸς ἔστειλε τὸν Ἄγγελον αὐτοῦ, καὶ εἶπε τοῦ Νῶε [16] (= Dumnezeu trimise îngerul lui și zise lui Noe...); și continuă: „Și dzîsă îngerul cătră Noe...” (f. 1^v); „Iar dac-audzî Noe de la

înger acea<sta po>roncă, în locu să apucă de corabie, cum fu cuvîntul lui // (f. 2^r) Dumnădzău”.

f) În *Hronograf* se insistă prin sinonime asupra anumitor amănunte, ca de pildă faptul că Noe trebuie să caute un lemn tare pentru construirea corabiei: „dzisă lui Noe să caute să găteadză niște *leamne îndurate, foarte tari*, și să să apuce să facă chivotul” (f. 1^v), care traduce sintagma ξύλα καλὰ δυνατὰ [16] (= lemne bune, tari).

g) Tendința moralizatoare este augmentată de traducător, care adaugă de la sine explicații în afara celor spuse în textul grecesc: „iar Noe totu le spunea cu direptul cum va să facă Dumnădzău potop, să piardză toț oamenii de pre pămîntu, *că s-au supărat Svinției Sale cu lucrurile lor ceale fără de leage*” (f. 2^r) – în D este θέλη νὰ κάμη κατακλυσμὸν [16] (= va face potop).

h) În secvența în care Dumnezeu îi spune lui Noe că va trimite potop pe pămînt, nici în MS. 45, nici în MS. 4389 și nici în cronografele grecești nu se specifică faptul că acest moment, al potopului, nu s-a mai petrecut până atunci, dar în textul românesc traducătorul observă acest fapt și îl exprimă în dialogul în care vorbește Dumnezeu: „voi să slobodzu pre pămîntu o ploaie grea, cât să nu fie fostu de-nceputul pămîntului. Și va să ploaie 40 de dzile și 40 de nopt̃” (f. 2^v) – θέλη ἀρχίση βροχή φοβερὰ, νὰ βρέχη σαράντα ἡμέρας καὶ σαράντα νύκτας [16] (= va începe ploaie înfricoșătoare, să plouă patruzeci de zile și patruzeci de nopt̃); remarcăm și faptul că sintagma βροχή φοβερὰ este tradusă prin intermediul unui epitet: *ploaie grea*.

i) În ambele manuscrise biblice și în B1688 se spune că Dumnezeu a închis ușa corabiei. În MS. 45 (7:16): „și închise Domnul Dumnedzău săcriul denafara lui”; MS. 4389 (7:16): „și închise Domnul Dumnezeu sicriul denafară”; B1688 (7:16): „și închise Domnul Dumnezău chivotul den afara lui”.

În cronografele grecești această informație lipsește, dar în textul românesc apare astfel: „Și dacă să împlură șapte dzile, închisă Dumnădzău ușa corabiei” (f. 2^r). Prin urmare, traducătorul cunoaște acest amănunt din textul biblic și îl preia.

j) În secvența în care se vorbește despre încetarea potopului, în textele grecești nu se mai explică cum se oprește potopul, adică cum se opresc apele de sus și cele de jos, așa cum se arată la începutul potopului, dar acest fapt se precizează în textul biblic. În MS. 45 (8:2): „și să acoperi izvoarele celui fără de fundu și jghiaburile ceriului și să opri ploaia den ceriu”; MS. 4389 (8:2): „și să închiseră izvoarele fărăfundului și vlogurile ceriului și se conteni ploaia den cer”; B1688 (8:2): „și se descoperiră izvoarele celui fără fund și jghiaburile ceriului și să opri ploaia den ceriu”. Și această descriere a fost preluată de traducător din textul biblic: „Iar dacă să împlură patrudzăci de dzile, stătura ploile deasupra și izvoarele dedesuptu” (f. 2^v).

k) Momentul de după potop în care Noe vrea să afle dacă potopul a încetat și dacă poate ieși din corabie este prezentat diferit în textul *Hronografului*, atât față de manuscrisele biblice, cât și față de textul grecesc. În MS. 45 și în B1688 se spune că Noe trimite corbul și acesta, găsind stârvuri, nu se mai întoarce; în MS. 4389 textul lipsește parțial.

În textele biblice se spune că apoi, după corb, Noe trimite porumbelul de trei ori. Prima oară, „neafînd porumbul odihnă picioarelor lui, s-au întorsu la dînsul, la chivot, pentru că apa era preste toată fața a tot pămîntul” (B1688, 8:9, cf. și MS. 45, 8:9, MS. 4389, 8:9). A doua oară, când Noe trimite din nou porumbelul, acesta se întoarce și aduce în cioc „frundză de maslin, stîlpar în gura lui (MS. 45, 8:11, cf. MS. 4389, 8:11, B1688, 8:11), iar a treia oară porumbelul „nu mai adaosă a să mai întoarce cătră însul iarăși” (MS. 45, 8:12, cf. MS. 4389, 8:12, B1688, 8:12). Și în cronograful grecesc al lui Dorotheos se spune că porumbelul este trimis de trei ori: κανόντας καὶ τρίτην φορὰν τὴν περιστερὰν νὰ ἔωγη ἐκεῖνη, δὲν ἐστράφη πλέον [17] (= făcând și a treia oară pe porumbel să iasă, acela nu se mai întoarce).

În textul românesc se povestește că Noe trimite corbul și „daca-l trimisă, el nu să mai întoarsă, că găsîsă trupuri moarte și să puseasă de mîncă” (f. 2^v). Dar a doua oară trimite tot un corb: „Apoi mai trimisă și pre altu corbu să vadză doar au scădzut apele și acela încă au luat urma celui dentîiu” (f. 2^v). A treia oară este trimis porumbelul și acesta îi aduce semn lui Noe că a încetat potopul: „Cum să dusă porumbul, așa vādzu pămînt uscat și să pogorî de luă o frumdză de maslinu și nu vru să să aşeadză, nici să calce în tină, ca un lucru curat, ce-i făcut de Dumnădzău. Ce, numai cum au luat în gură frundza, cum s-au și întorsu înapoi la corabie și dusă sămnu lui Noe. Și vādzu Noe c-au scădzut de totu potopul și-i păru bine foarte” (f. 2^v).

Momentul în care Dumnezeu făgăduiește că nu va mai trimite potop și, în semn de legămînt și de pace cu neamul omenesc, trimite curcubeul nu se află în cronograful lui Dorotheos, de pe care este tradus întregul fragment: εὐλόγησεν ὁ Θεὸς πάλην τὴν φύσιν τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν ζώων [17] (= A binecuvîntat din nou Dumnezeu seminția omenească și pe a animalelor).

Totuși, traducătorul consideră că este un moment important, poate și datorită faptului că asupra lui se insistă în *Biblie*: „și va fi arcul meu în noară și-l voi vedea pre însul ca să pomenescu făgăduința vécinică între mine și între pămîntu și întru mijlocul sufletului viu carele iaste în tot trupul pre pămîntu” (MS. 45, 8:16, cf. și 8:13; MS. 4389, 8:13 text parțial, 8:16; B1688, 8:13, 8:16). De aceea, traducătorul povestește și el acest fragment, pe care îl va fi știut din *Biblie*, dar care se află foarte pe scurt și în celălalt cronograf grecesc, al lui Kigalas: ὑπήκουσέν του καὶ ὑπεσχέθη τοῦτο, βάλλοντας σημεῖον τὸ τόξον τῆς ἱριδος εἰς τὴν νεφέλην [ιδ´] (= L-a ascultat și a făgăduit, punând semn arcul curcubeului în nor).

În *Hronograf* traducătorul se gîndește că termenul *arc*, prin care e tradus τόξος, nu este tocmai clar, de aceea glosează acest calc semantic (de semnificat): „«Pentru credință, să nu mai fie potop, *arc* meu voi întinde în nûori». Adecă arcul ieste, cum dzicem noi, curcubeaul. Ce, pentr-aceasta, au pus Dumnădzău acest sămnu, ca să nu mai hie potop pre pămînt, cum s-au adeverit lui Noe” (f. 3^v).

4. Concluzia noastră este că episodul în care se vorbește în *Hronograf den începutul lumii* despre dreptul Noe și despre potop prezintă o seamă de diferențe față de acest episod din textul biblic, așa cum apare în B1688, MS. 45 și MS. 4389. Diferențe sunt

atât în structura generală, cât și în detalii și la nivel expresiv și se datorează faptului că în *Hronograf* acest episod este repovestit, mai precis este trecut prin două filtre: cel al autorului cronografelor grecești, apoi cel al traducătorului român, astfel încât acest moment ajunge a fi rescris în românește ca într-o carte în care esența creștină se păstrează, iar intervenția naratorială se face simțită. O dată în plus, percepem tendința traducătorului *Hronografului* de a explica cele descrise cât mai clar, fapt pentru care introduce, acolo unde crede că este necesar, sinonime sau glose. Deși, în cazul acestui fragment, traduce o sursă secundară folosită în acest tip de cronograf care a circulat în Țările Române, anume cronograful lui Dorotheos de Monemvasia, traducătorul, Nicolae Milescu Spătarul în opinia noastră, realizează, totuși, o sinteză în care preia și informație din cronograful lui Kigalas. Considerăm că procedează astfel sub influența textului biblic, dorind să urmeze cât mai îndeaproape firul faptelor din *Biblie*, pe care o cunoștea nu numai din contactul cu mediul religios din Moldova și de la Constantinopol, ci pentru că o și tradusese.

Bibliografie

A. Izvoare

B1688 = *Biblia Dumnezeiasca scripătură vechi și noană*, București, 1688; vezi *Geneza* 1988.

D = Dorotheos de Monemvasia, *Βιβλίον ιστορικόν περιέχον ἐν συνόψει διαφόρους καὶ ἐξόχους ιστορίας...*, Veneția, 1631.

Geneza 1988 = *Monumenta Linguae Dacoromanorum. Biblia 1688. Pars I. Genesis*, Alexandru Andriescu, Vasile Arvinte, Ioan Caproșu, Elsa Lüder, Paul Miron, Mircea Roșian, Marieta Ujică, Iași, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”/Freiburg, Albert-Ludwigs-Universität, 1988.

K = Mattheos Kigalas, *Νέα σύνοψις διαφορῶν ιστοριῶν ἀρχομένη ἀπὸ κτίσεως κόσμου...*, tipărit în anul 1650, la Veneția.

Ms. 45 = Manuscrisul rom. nr. 45 de la Filiala din Cluj a Bibliotecii Academiei Române; conține traducerea Vechiului Testament efectuată de Nicolae Milescu Spătarul, copiată de Dumitru din Câmpulung; vezi *Geneza* 1988.

Ms. 4389 = Manuscrisul rom. nr. 4389 de la Biblioteca Academiei Române; conține traducerea Vechiului Testament realizată de (probabil) Andrei Panoneanu; vezi *Geneza* 1988.

Ms. 3517 = Manuscrisul rom. nr. 4317 de la Biblioteca Academiei Române, care conține prototipul copiilor traducerii *Hronograf den începutul lumii* (fără foile de la început).

B. Literatură secundară

Cernovodeanu, Paul, *Sudiu introductiv*, în *Cronograf tradus din grecește de Pătrașco Danovici*, ediție îngrijită și cuvânt înainte de Gabriel Ștrempel, studiu introductiv de Paul Cernovodeanu, București, Editura Minerva, vol. I, 1998, vol. II, 1999.

Dragomir, Mioara, *Hronograf den începutul lumii (ms. 3517). Probleme de filologie*, Iași, Editura Trinitas, 2007.

- Dragomir, Mioara, *Hronograf den începutul lumii (Ms. 3517). Studiu lexicologic*, vol I, *Descrierea lexicului. Raportare la lexicul din traduceriile mitropolitului Dosoftei. Raportare la lexicul epocii*, vol. II, *Aplicarea conceptului de bază psihologică / spirituală în lingvistică și filologie. Hronograful este traducerea lui Nicolae Milescu Spătarul*, Iași, Editura Doxologia, 2017.
- Mihăescu Doru, *Cronografele românești*, București, Editura Academiei Române, 2006.
- Pamfil, Carmen-Gabriela, *Alexandru Philippide*, București, Editura Litera internațional, 2008.